

Patrick Monribot

Seminarie in het kader van de lezingencyclus
“Kliniek van de blik”
Kring voor Psychoanalyse van de NSL
Zaterdag 25 november 2023

Montage en demontage van de blik

I) De drift als mythe

In aanloop naar het volgende congres van de NLS, zal ik vandaag zoals afgesproken de kliniek van de blik onderzoeken.

Ik zal dat doen vanuit het oogpunt van de lotsbestemming van de kijkdrift in de analyse van een obsessionele neuroticus. In onze praktijk kunnen we immers vaak vaststellen dat de kijkdrift of scopische drift een belangrijke rol speelt in de dwangneurose. Op het vlak van de doctrine is de blik een moeilijk te conceptualiseren object. Velen onder jullie weten dat het Jacques Lacan was – en niet Freud – die dit object heeft toegevoegd aan de freudiaanse catalogus van lichamelijke consistenties die de objecten van de drift belichamen.

Omwille van deze conceptuele moeilijkheid, zou ik me willen baseren op drie klinische vignetten verzameld in de loop van dezelfde analyse, drie vignetten die allemaal verband houden met de kwestie van de blik. Ik hoop om zo een paar van de moeilijke punten in het onderwijs van Lacan te kunnen verhelderen.

Ter informatie, het gaat hier om vignetten uit mijn eigen analyse, waarover ik ooit als A.E. [*Analyste de l'École, Analyticus van de School*] heb getuigd. Maar laat me

meteen duidelijk maken dat het absoluut niet mijn bedoeling is om vandaag het verhaal van mijn analyse te herhalen, het is absoluut niet mijn bedoeling om een oude getuigenis van de passe over te doen. Ik hou niet van herhaling, en de re-iteratie van een dergelijke oefening past trouwens niet in de huidige geest van de passe binnen de Scholen.

Drie aparte en vrij korte vignetten moeten dus volstaan om wat meer *body* te geven aan theoretische punten die ik maar heel moeilijk kon begrijpen.

In de nieuwe reeks van zijn Colleges Inleiding tot de psychoanalyse – meer bepaald in het 32ste college getiteld *Angst en driftleven* – zegt Freud dat driften “iets mythisch” zijn.¹ Ze verwijzen naar een onzegbare waarheid over het genot van het lichaam.

Dezelfde gedachtegang vinden we enkele decennia later terug bij Lacan: in Seminarie XI *De vier fundamentele concepten van de psychoanalyse*, zegt hij dat de freudiaanse drift zich conceptueel voordoet als een soort “montage”², dat wil zeggen als een theoretisch hersenspinsel [*élucubration théorique*] dat vergeleken kan worden met een surrealistische of soms komische assemblage. Toch probeert deze montage rekenschap te geven van een lichamelijk genot dat blijft aandringen en dat zeer reëel is!

Dat geldt ook voor de scopische pulsie: ook zij is een montage die draait rond een bijzonder object, de blik.

In het geval van een neurotisch subject impliceert de “montage” ook een mogelijkheid tot “demontage”, bij een analysant die worstelt met de drift die insisteert in de kuur.

Dat proces zou ik hier willen onderzoeken.

¹ Werken 10, p 157. (2006 [1933 a]). Colleges inleiding tot de psychoanalyse — Nieuwe reeks

² Sem XI p 154.

II) Demontage van de pulsie

a. Demontage langs de kant van het object

Vooreerst komt de demontage erop neer dat het object blik wordt geëxtraheerd uit het veld van de Ander, met andere woorden uit het basisfantasma of het grondfantasma van het subject.

In het fantasma, is de oorzaak van het verlangen een object dat niet hetzelfde is als het verlangde object. Het verlangde object kan je denken, het kan worden geïdentificeerd, gelokaliseerd en het is eerder beminnelijk of aantrekkelijk. Het object oorzaak van verlangen is iets helemaal anders: omdat het driftmatig is, kan het niet worden voorgesteld door een betekenaar, door een gedachte en evenmin door het spiegelbeeld. In tegenstelling tot het verlangde object is het weinig aantrekkelijk, behalve wanneer het een masker draagt: Lacan aarzelt niet om het object oorzaak te omschrijven als “pollutie” in de laatste les van Seminarie ... *ou pire*, of nog als “aversie” in “L’étourdit”, een andere tekst uit de *Autres écrits*.

Besluit: dit pulsionele object is oorzaak van verlangen, zonder evenwel begeerlijk te zijn. Het is vooral iets dat ons voortdurend ontglipt als we er een glimp van proberen op te vangen of als we er ons een beeld van proberen te vormen: het is ongrijpbaar. Een logisch proces stelt echter een einde aan deze helse metonymische vlucht: door het object oorzaak vast te zetten in de kooi van het basisfantasma.

De analytische extractie van het object zal zich dus in de loop van een analyse afspelen op het volgende niveau: het gaat erom de pulsionele oorzaak van het verlangen te extraheren, uit zijn fantasmatische kooi te bevrijden.

Anders gezegd: de extractie is het resultaat van de doorsteek of traversering van het basisfantasma. Voor alle duidelijkheid: in de analyse wordt dit moment van traversering niet beschouwd als het einde van de kuur, het gaat alleen om een einde van een bepaalde tijd in de kuur, niet meer dan dat.

De uitdrukking – “traversering van het fantasma” –, werd door Lacan slechts één enkele keer gebruikt: in Seminarie XI *De vier fundamentele concepten van de psychoanalyse*, op pagina 246. Hij zegt dat in het kader van een bevraging: “Hoe kan

een subject dat het radicale fantasma heeft getraverseerd, de drift doorleven?”³ Lacan zal het syntagma “traversering van het fantasma” later nooit meer hernemen.

In tegenstelling tot Jacques-Alain Miller, die er heel vaak op terugkomt! In zijn lessenreeks “Le lieu et le lien”, komt het al aan bod in de tweede les van 22 november 2000. Daar heeft hij het over het “leeglopen van het fantasma” [*la dégonfle du fantasme*].

Dat leeglopen veroorzaakt een “deflatie van het verlangen”. Wat zoveel wil zeggen als: het verlangen wordt niet langer georganiseerd door het fantasma, dat gedeconstrueerd werd. Vanaf dat punt is het verlangen bevrijd en kan het zich anders oriënteren, aangezien zijn object oorzaak niet langer gebonden is aan en gevangen zit in een fantasmatische constructie. Tot zover het object oorzaak en zijn effect van verlangen.

b. Demontage langs de kant van het subject

En wat gebeurt er aan het einde van deze traversering met het subject, dat ook betrokken is in het matheem van het fantasma?

In 1991, in het 18de nummer van de *Revue de l'École de la Cause freudienne* (zo heette destijds het tijdschrift van de ECF), legt J.-A. Miller uit (op bladzijde 29) dat het subject “niet langer vastplakt” [*se désenglue*] in het fantasma zodat het zich kan “lokaliseren in verhouding tot het object dat door het fantasma omhuld wordt”. Van dan af kan het subject de randen aftasten van het gat dat overblijft na de extractie van het object. Het kan, aldus Miller, de boorden verkennen van dit “venster op het reële”. Miller concludeert dat op dat punt er een “defenestratie in het subject zelf” zal plaatsvinden, doordat het subject het venster traverseert. En waar mondt die defenestratie in uit?

Bij wijze van antwoord stelt Lacan op pagina 245 van Seminarie XI dat het subject nu “weet waar het staat in verhouding tot a ”⁴ – in verhouding tot het object dat

³ Sem XI p246, iNWiT 4 p 43-44.

⁴ Sem XI p 245, iNWiT 4 p 43.

voordien “omhuld werd door het fantasma”, zoals Miller zegt. Anders gezegd, het subject kan nu een andere plaats innemen in verhouding tot het pulsionele object.

Nu kunnen we de stelling van Lacan op pagina 244 van hetzelfde seminarie beter begrijpen: “de ervaring van het basisfantasma [wordt] de drift”.⁵ J.-A. Miller concludeert daaruit in de eerste les van 15 november 2000 van “Le lieu et le lien” dat dit moment, dat wordt gekenmerkt door een nauwe en nieuwe verhouding tot het object van de drift, een “erotische tijd” is. Maar wat is dan die nieuwe erotiek van het subject?

Lacan stelt zich in Seminarie XI herhaaldelijk deze vraag. Zoals ik daarnet al aanstipte, vraagt hij zich af hoe een subject dat het fantasma heeft getraverseerd “de drift [kan] doorleven”. Een beetje verder in de tekst komt hij opnieuw terug op dit punt. Ik citeer: “Wat gewordt er dan van degene die gepasseerd is doorheen de ervaring van deze opake verhouding [...] tot de drift?”⁶ Dit zijn vragen die betrekking hebben op het einde van de analyse.

Welnu, de blik, waarmee we ons vandaag bezighouden, ontsnapt niet aan deze vragen. We kunnen het als volgt verwoorden: wat is de lotsbestemming van de scopische pulsie aan het einde van een kuur?

III) Montage van de pulsie

Het antwoord op deze vraag valt uiteraard geval per geval te verifiëren, en we moeten ons hierin laten onderwijzen door getuigenissen van de passe. Laten we de complexe problematiek van de *outré-passe* [*datgene wat van de analyse doorgaat na de traversering van het fantasma*] even ter zijde, om terug te komen op onze vraag van vandaag: wat met de demontage van het object blik in de kuur?

Deze vraag veronderstelt een andere vraag: hoe zit het met de “montage” die eraan voorafgaat? Waarom en hoe krijgt zo’n pulsioneel object een dergelijk belang in het libidineuze leven van een subject?

⁵ 244, iNWIT 4 p43

⁶ Sem XI p245-246, iNWIT 4 p 43.

Om deze vraag die altijd singulier is te beantwoorden, zullen we vertrekken vanuit het eerste klinische vignet waarover ik het had. Het gaat om een herinnering uit de kindertijd die door het subject op volwassen leeftijd in analyse verteld wordt.⁷

Het kind is ongeveer 3 jaar als het zijn moeder observeert die gehurkt plast in de vrije natuur. Ze is gekleed. Het is geïntrigeerd door deze pose en stelt zijn moeder vragen. Ze antwoordt dat ze dit doet omdat ze plast “door een gat” en niet “met een piemel”. Het kind is onder de indruk van de mededeling over het gat in zijn moeders lichaam en besluit om de kwestie *de visu* te onderzoeken, wellicht om de realiteit van dat gat te ontcrachten. Het handelt volgens de logica van de Heilige Thomas: alleen geloven wat je ziet.

Met dat doel voor ogen bedenkt het kind een strategie. Hij doet alsof hij op de grond aan het spelen is en besluit om onopvallend onder de rokken van zijn moeder te kruipen om de zaak te verifiëren. Maar in de loop van deze schaamteloze onderneming wordt hij betrapt en krijgt meteen een oorvijg. Die oorvijg heeft definitief een streep gehaald door de mogelijkheid om de moederlijke castratie via een voyeuristische oplossing te loochenen. Ze heeft eveneens een nieuw en hardnekkig gevoel van schaamte ontketend dat steeds in dezelfde situatie zal opduiken: gezien worden terwijl men ziet [*être vu en train de voir*].

De voyeuristische oplossing bleek trouwens weinig doeltreffend: in het duister onder moeders rokken valt niets te zien. Die obscure zone waarin elke visuele prestatie vruchteloos was, zette het kind in een positie die lijnrecht stond tegenover de toeschouwer van het werk van Gustave Courbet *De oorsprong van de wereld*. Er was niets te zien.

De perverse loochening was niet langer bruikbaar als oplossing, er restte het kind niets anders dan een manier te vinden om om te gaan met het ondraaglijke: de verdringing en haar symptomatische gevolgen die gepaard gaan met de terugkeer van het verdrongene. En inderdaad: het kind begint 's nachts in bed te plassen, een symptoom dat vele jaren zal aanhouden. We bemerken hier opnieuw dat neurotische symptomen zich organiseren vanuit een gat in de Ander.

We zien dat alles in gereedheid gebracht werd om de scopische drift op het voorplan te zetten in de neurose. In de perverse trekken van zijn fantasmatisch leven is het

⁷ Cf. iNWIT 2, p 283 ev

voyeurisme zeker niet afwezig, maar uiteindelijk op een eerder bescheiden manier: zoals Lacan zegt in Seminarie *L'angoisse*: “het fantasma past voor de neuroticus als een tang op een varken”! Hij heeft er last van. In die mate dat Lacan nog toevoegt dat de neuroticus wat zijn fantasma betreft “niet verder kijkt dan zijn neus lang is”, niet zonder schaamte en soms ook niet zonder walging.

IV) Sartre en de blik

Deze gebeurtenis en de schaamte die ze met zich meebracht doen denken aan de positie die Jean-Paul Sartre inneemt in zijn werk *L'Être et le Néant* over het verschijnen van de schaamte. In een eerste tijd brengt Lacan die ter sprake om ze te ondersteunen in zijn eerste Seminarie *De technische geschriften van Freud*. Dat was in 1954, in de hoogdagen van de intersubjectiviteit. U kan zijn commentaar erop nalezen op pagina 240 en 241 van Seminarie 1, het kan als volgt worden samengevat: hoe minder ik de ander zie, des te meer ik potentieel door die ander word bekeken; en hoe meer ik word bekeken, hoe meer ik me schaam. Wanneer ik bijvoorbeeld in volle licht voor mijn raam sta, dan kan ik me bekeken voelen door een ander die ik niet zie, en die buiten verscholen zit in het duister van de nacht.

Aldus, volgens Sartre, word ik zelf een object in de blik van een ander, met eventueel angst of schaamte tot gevolg. Binnen deze definitie zal het “bekeken worden” een leven lang aanwezig zijn. Een pasgeboren kind bevindt zich reeds in deze toestand, in de eerste uren van zijn leven ziet het nog niet veel, terwijl het van alle kanten wordt bekeken, geobserveerd, er worden foto's en echografieën van hem gemaakt, enzovoort. Tot op dat moment, nog steeds volgens Sartre, bevindt de instantie van de blik zich op het niveau van de ander (met kleine a): een kleine ander, die bekend is of onbekend, kijkt naar jou.

Een tiental jaar later, in 1964, zal Lacan afstand nemen van de sartriaanse stelling die hij in 1954 nog volgde. Hij zal dit doen vanuit zijn elfde seminarie *De vier fundamentele concepten van de psychoanalyse*. Op pagina 79 herneemt hij de fameuze passage uit *L'Être et le Néant* om de relevantie ervan in twijfel te trekken, althans op een zeer specifiek punt, namelijk: zodra ik veronderstel dat ik bekeken word, schrijft Sartre, “zie ik het oog dat naar mij kijkt niet meer”. Maar als ik dat oog

plots wel zie, “dan is het de blik die verdwijnt”. Met andere woorden, het gewicht van de blik wordt opgeheven zodra ik het oog zie dat naar mij kijkt.

Welnu, Lacan verwerpt deze fenomenologische stelling. Waarom?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden verwijs ik naar een uitstekend artikel van Clotilde Leguil, “Lacan, avec et contre Sartre”, dat u vindt in *La Cause freudienne* 79 op pagina 212. Lacan verwerpt inderdaad Sartre omdat de filosoof in zijn zogenaamde *existentiële psychoanalyse* weigert om de hypothese van het onbewuste te erkennen. Hij identificeert het subject met het bewustzijn en sluit daarmee de kwestie van een onbewust verlangen uit. Hierdoor schuift hij de moeilijke kwestie van het pulsionele object dat het onbewust verlangen veroorzaakt terzijde.

Als we echter met Lacan aannemen dat de blik de functie van pulsionele oorzaak van het onbewuste verlangen kan innemen, dan kan dat niet de blik zijn waar Sartre het over heeft.

In tegenstelling tot wat deze laatste beweert, is de blik “die me verrast”, zoals hij zegt, niet enkel een blik die ik kan terugdringen door het nieuwsgierige oog van diegene die naar me kijkt te ontmaskeren. Want, zegt Lacan, nog voorafgaand aan eender welke existentiële toestand, is de blik eerst en vooral “een blik die ik me voorstel in het veld van de Ander” – “Ander”, schrijven we hier met hoofdletter A.

Lacan maakt hier een kanteling: van de sartriaanse blik die ik eventueel zou kunnen waarnemen en terugdringen bij een kleine ander (met kleine a), met andere woorden bij een *alter ego*, gaat we naar de lacaniaanse blik die ik me voorstel bij de grote Ander (met hoofdletter A).

Dat verandert de zaak volledig, omdat het in het laatste geval gaat om een heel andere blik dan die van Sartre: het is geen blik die ik visueel kan ontmoeten bij de persoon die me stiekem gadeslaat, het is louter een veronderstelling die ik toeschrijf aan het veld van de Ander, met hoofdletter A, en die losstaat van een eventuele observator die me zou bespieden.

Als gevolg daarvan, als ik opensta voor de hypothese van het onbewuste, word ik verrast door de blik die ik me voorstel, niet alleen als object waar iemand stiekem naar kijkt, maar als subject “in een positie van verlangen” dat de pulsionele oorzaak van zijn verlangen in het veld van de Ander plaatst door middel van een spel van veronderstelling dat het subject zelf heeft georganiseerd.

Het verlangend subject slaat aldus twee vliegen in één klap: “door het object oorzaak, de blik, over te hevelen”, completeert het de grote Ander die niemand in het bijzonder is. Kortom, als de blik, als pulsioneel object, een verloren object is in freudiaanse zin, dan is het niet voor iedereen verloren: want het object wordt geplaatst in de grote Ander, via een veronderstelling die het verlangend subject goed uitkomt.

V) *Merleau-Ponty versus Lacan: “zekerheid te zijn” versus “schijn van zijn”*

Aan de kant van het subject blijft wat verloren is echter verloren. In hetzelfde Seminarie XI op pagina 166 bevestigt Lacan dat de blik als pulsioneel object nooit kan worden teruggevonden, in tegenstelling tot wat Sartre dacht, voor wie de blik “plots kan worden teruggevonden in de brandende schaamte”!

Welnu, Lacan is het daar niet mee eens: het verloren object kan nooit worden teruggevonden, zelfs niet in de “brandende schaamte”!

Dat is wat de sartriaanse analyse heeft gemist: de blik als pulsioneel object dat, omdat het voorgoed verloren is, functioneert als oorzaak van verlangen.

Dit verheldert de voyeuristische onderneming van het jongetje, dat het verbod om onder de rokken van zijn moeder te kijken trotseert. In Seminarie XI, nog steeds op pagina 166, komt Lacan nogal grappig uit de hoek. Hij zegt: “Wat de voyeur zoekt en vindt, is slechts een schaduw achter het gordijn. Hij zal daar eender wat voor magische aanwezigheid bij fantaseren, de meest gracieuze jongedame, ook al bevindt er zich aan de andere kant slechts een harige atleet.” Hier faalt het jongetje dat noch de harige atleet nog de jongedame zag: alleen een zone verduisterd door de kledij van de moeder! En ongetwijfeld is dat die obscure vlek die de functie heeft van de blik als verloren object en die geplaatst wordt in de moederlijke Ander.

Toch onderstreept Lacan op pagina 79 van Seminarie XI het belang van de primordiale poging om de moederlijke castratie tegen te gaan met het voyeurisme. In zekere zin rechtvaardigt hij de poging van het kind. Hij verwijst hierbij naar het onvoltooide werk van Maurice Merleau-Ponty, *Le Visible et l’Invisible*. Lacan legt

uit wat voor zijn vriend het belang is van het oorspronkelijke zien bij het kleine subject dat op de wereld komt.

Voor de filosoof gaat het erom “het verschijnen van het zien zelf” op te sporen om aldus “het oorspronkelijke punt van zien” te lokaliseren.

Volgens Merleau-Ponty is deze queeste verbonden met de eerste “wijze van aanwezig zijn in de wereld”. Het kleine subject zal vanaf dan nog slechts één doel hebben: proberen “zich te herleiden tot die ene zekerheid van een subject te zijn”, en dat dankzij de zoektocht naar wat zijn zogenaamd “oorspronkelijke” zien is. Hier vinden we het fameuze *verlangen te zijn* terug dat Sartre bestudeerd heeft... Voor Lacan is het uiteindelijk deze “zekerheid een subject te zijn” waarop het basisfantasma zich richt, door te proberen terug te keren naar een oorspronkelijk punt van zien.

Dat is precies wat er zich afspeelt in het fantasma van het kind waarover ik het had. Onder de rokken van de moeder, richt hij zich niet zozeer op “de oorsprong van de wereld” – zoals Courbet – maar op de oorsprong van het zien – zoals Merleau-Ponty. Het verifiëren van zijn “zekerheid te zijn” ging bij die gelegenheid gepaard met de bekommernis om de moederlijke castratie te ontkennen.

In dit perspectief kan ik een zin van Lacan beter begrijpen, een zin die hij uitsprak in de eerste persoon (op pagina 79 van Seminarie XI): “[...] ik verschijn als oog, ik duik op uit wat ik zou kunnen noemen de functie van de *oogheid* [*voyure*].” Deze zin verdient wat verduidelijking. Wat hij zegt is: dankzij het fantasma, richt het subject zichzelf op “als oog”, vertrekkend vanuit de *oogheid*. *Voyure* is een lacaniaans neologisme! Het duidt de oorspronkelijke bron van het zichtbare aan, voorbij elke neurologische benadering. Deze bijzondere term heeft tot doel zich te onderscheiden van de zintuiglijke mechanismen van het zien, om zich te onderscheiden van het fysiologische niveau dat eigen is aan het organisme.

Met de term *oogheid*, verwijst Lacan naar het oorspronkelijke opduiken van de scopische pulsie als nieuw genot van het “sprekend lichaam”, een genot dat vervolgens zal worden ingebed in het fantasma van het subject.

Deze zin uit Seminarie XI – “ik verschijn als oog...” – betekent dat het kleine subject opduikt in de wereld, vanuit de zogenaamde fantasmatische *oogheid*, een *oogheid*

die hem noodzakelijkerwijs installeert als voyeur van de wereld. Voor hem gaat het er uiteindelijk altijd om zich te verzekeren van zijn “zekerheid te zijn”.

Dit kan heel ver gaan. Op het bewuste niveau dat Merleau-Ponty onderzoekt, stellen we vast dat het subject zelfs kan gaan tot “de illusie van *te zien hoe het zich ziet*”. Lacan maakt deze opmerking op pagina 79 van Seminarie XI. Op het hoogtepunt van de heerschappij van de *oogheid*, lijkt het alsof “*zien hoe men zich ziet*” met zekerheid mijn eigen representaties als subject zou kunnen gronden, en me zou kunnen helpen om ze me toe te eigenen.

Voor alle duidelijkheid herinner ik eraan dat Lacan zijn inspiratie voor de uitdrukking “*zien hoe men zich ziet*” haalt bij een zin uit *La Jeune Parque*, een lang gedicht van Paul Valéry over de vrouwelijkheid.

In de oorspronkelijke Franse tekst gebruikt Valéry de vrouwelijke vorm, hij schrijft: “Zag ik hoe ik me zag, golvend, en hoe ik het met goud // Heb verguld, van blik tot blik, mijn eindeloze woud.” Dat is mooi. Als u dit vers wil opzoeken, het staat bijna aan het begin van het gedicht (vers 35 van 512 alexandrijnen).⁸ De tekst van *La Jeune Parque* maakt deel uit van een meesterwerk waaraan Valéry gedurende de Eerste Wereldoorlog vier jaar lang heeft gesleuteld; het werd gepubliceerd in 1917.

Lacan zal uiteraard de stelling van zijn vriend Merleau-Ponty betwisten.

Volgens Lacan is het probleem in deze kwestie dat “*zien hoe men zich ziet*” iets probeert weg te moffelen, net als bij Sartre, in die mate dat de functie van de blik ook hier niet in verhouding wordt gezet tot het onbewuste verlangen. Voor Merleau-Ponty, die een fenomenoloog was, vindt de zoektocht naar het “oorspronkelijke” zien plaats op niveau van het bewustzijn. Maar Lacan blijft onophoudelijk herhalen dat wanneer we de blik beschouwen als object oorzaak van een onbewust verlangen, er iets niet zichtbaar is maar “ongrijpbaar”.

Uiteindelijk kan de fantasmatische *oogheid* zijn belofte niet inlossen: ze botst op de muur van het onzichtbare, waarachter de reële blik zich bevindt, tenminste zo begrijpt Lacan het.

Bovendien leidt dit amusante spelletje van “*zien hoe men zich ziet*” dat met behulp van spiegels in scène kan worden gezet, tot zelfrepresentaties in de vorm van

⁸ Nederlandse vertaling van de hand van Katelijne De Vuyst. <https://bazarow.com/recensie/klaaglied-van-psyche/>

“spiegelreflecties”, zegt Lacan met enige ironie. Ver van enige zekerheid te bieden met betrekking tot het zijn, kunnen deze zelfrepresentaties alleen maar een tegenovergesteld effect hebben: Lacan benadrukt dat ze “herleiden tot niets” [*néantisation*]. Ik citeer, pagina 77 van Seminarie XI: “Door zichzelf te reduceren tot die ene zekerheid van subject te zijn, [...] wordt [het subject] datgene wat herleidt tot niets”.

Deze vaststelling komt niet uitsluitend van Lacan en is niet eens zo nieuw. Ook Martin Heidegger komt in zijn filosofische meditatie uit bij “het vermogen tot niets te herleiden” van het zijn.

Kortom, niet het zien levert het subject een meer aan zijn op, ook al lijkt dat zo, maar wel een onzichtbaar pulsioneel object dat voor het subject daadwerkelijk de waarde van een “schijn van zijn” [*semblant d’être*] kan aannemen. Lacan zal de uitdrukking “zekerheid van zijn” al snel vervangen door “schijn van zijn”. Dat lezen we duidelijk op bladzijde 85 van Seminarie XX *Encore*: het object *a* met zijn fantasmatische functie van oorzaak van verlangen, speelt daarnaast ook een rol als “schijn van zijn” voor het subject.

Hetzelfde lezen we een beetje verderop, op pagina 87: “Als ik [het object *a*] een schijn van zijn heb genoemd, dan is dat omdat het ons zijn lijkt te ondersteunen.”

En wanneer deze pulsionele “schijn van zijn” consistentie krijgt via de blik, dan kan die blik niet langer simpelweg gelijk worden gesteld aan het zien, en evenmin aan het “oorspronkelijke” zien van de filosoof.

Al in Seminarie XI zet Lacan meteen zien en blik tegenover mekaar. Hij spreekt van een “schize”, een scheiding tussen beide, met andere woorden een radicale separatie.

In dat verband merkt hij op in de tekst “De nos antécédents” op pagina 71 van de *Écrits*, dat “zelfs de blinde eraan onderworpen is zich object van de blik te weten”. Een duidelijk bewijs dat de blik niet voortkomt uit de fysiologie van het zien!

Bij gebrek aan een zintuiglijke stut, is het moeilijk om de blik als pulsioneel object te begrijpen. In ieder geval is het moeilijker te bevatten dan de borst (voor de orale drift) en de drol (voor de anale drift). Intuïtief valt de lichamelijke consistentie ervan veel moeilijker te bevatten. Lacan voegt nog toe op pagina 79 van Seminarie XI: “Daarom wordt hij, meer dan welk ander object ook, miskend.”

VI) De blik: object dat de castratie onderstreept

Maar hoe miskend hij ook moge zijn, Lacan stelt dat hij van alle pulsionele objecten het best in staat is om “het centrale tekort [...] van de castratie te onderstrepen”. Dat lezen we op pagina 73 van Seminarie XI. De blik kan het best de castratie onderstrepen: hoe kunnen we dit begrijpen?

Hiervoor moeten we ons beroepen op de nieuwe definitie die Lacan introduceert in Seminarie XI, op pagina 163, met betrekking tot de drift. Die herleidt hij tot een permanente stuwung die een spoor vormt dat vertrekt vanuit een lichaamsopening, bijvoorbeeld het oog, en eindigt bij de andere boord van diezelfde opening. In deze lus die buiten het lichaam beweegt, bepaalt het traject van de drift de omtrek van een gat waarrond het spoor draait; een beetje zoals een touw in de groef van een katrol. Welnu, Lacan stelt dat dat de werkelijke consistentie van het object *a* is: een gat.

Binnen deze conceptualisatie is het object een lege plaats is die wordt toegekend door de taal en waarvan de consistentie puur logisch is. En dat is wat moeilijk te begrijpen valt. Op pagina 164 van Seminarie XI spreekt hij over “dat object dat in feite niets meer is dan de aanwezigheid van een holte, een leegte, die, aldus Freud, door eender welk object kan worden ingenomen”.

De belichaming van deze leegte of van deze holte door tastbare objecten, door lichamelijke consistenties, dient alleen maar om een constructie te omhullen die oorspronkelijk van de orde van de logica is.

In dat opzicht is het idee van Lacan dat van alle mogelijke lichaamsconsistenties de blik het best de puur logische dimensie benadrukt van een gat dat geboord werd door de taal. De blik is het meest geschikt om te wijzen op het oorspronkelijke statuut van het object *a* als de structuur van een gat, omdat hij zich minder dan de andere objecten leent tot een imaginaire en materialiseerbare lichaamsconsistentie. Hij laat zich niet vatten in een naturalistische conceptualisering van het object *a*. Als gevolg daarvan zal geen enkele *voyure* ooit de scopische pulsie bevredigen, behalve dan door onophoudelijk en altijd tevergeefs, omheen de leegte van het object “blik” te draaien, dat voor altijd zal ontbreken om onze waarneming te vervolledigen.

Hier komen we opnieuw het “herleiden tot niets” van het subject tegen, waar we het net over hadden in relatie tot de ontologische traditie. Lacan stelt het heel duidelijk in Seminarie XI op bladzijde 73: “de blik bevat op zichzelf het object a van de lacaniaanse algebra waarin het subject komt te vallen.”

Het subject “komt te vallen”: dat betekent dat het meer dan ooit verdwijnt als tekort-aan-zijn, voor het object blik dat toch zou moeten dienen als “schijn van zijn”.

Waarom verdwijnt het? Daar zijn twee redenen voor.

Enerzijds omdat in de betekenaarsaliënatie het subject er niet werkelijk is: het wordt slechts vertegenwoordigd door betekenaars, niets meer dan dat. Het komt te vallen onder de betekenaars. Anderzijds, wanneer het zich separeert van deze aliënatie wordt het geconfronteerd met een “schijn van zijn”, met een object zoals de blik, maar dat juist het meest geschikt is om een tekort, een leegte te materialiseren. Het valt ook voor het object.

Dit is waarom Lacan beweert op bladzijde 74 van Seminarie XI dat het object blik het best in staat is om “het centrale tekort van de castratie” te onderstrepen. Nog meer dan enig ander pulsioneel object.

Tot zover de blik die de klemtoon legt op de castratie.

VII) De scopische pulsie vermijdt de castratie

Maar al snel staat de aandachtige lezer van Seminarie XI voor een raadsel. Net nadat Lacan dit heeft beweerd, verklaart hij een paar regels verder dat de kijkdrift of scopische pulsie: “de pulsie is die de term castratie het meest vermijdt”. Dat laat ons verward achter: de blik onderstreept het best de castratie, maar de scopische pulsie vermijdt haar ten volle. Wat moeten we nu denken van dit dilemma?

Volgens mij gaat het om een valse paradox.

Aan de ene kant symboliseert de blik de castratie: dat is waar op structureel niveau (omwille van de redenen die we net besproken hebben).

Aan de andere kant vermijdt de blik, als inzet van de drift, de castratie: dat is waar op klinisch niveau. Hoe kunnen we deze strijd tussen het structurele niveau en het klinische niveau beslechten?

Welnu, Lacan legt uit dat “de blik [...] een object *a* is dat van nature gereduceerd is tot een puntvormige, vluchtige functie.” Met andere woorden, hij wordt gereduceerd tot een punt dat weliswaar leeg is (en daarin symboliseert hij de castratie), maar die leegte blijft onzichtbaar, omdat ze beperkt blijft tot niet veel meer dan een minuscuul puntje. Dat is waarom de blik op klinisch niveau de effecten van de castratie vermijdt die hij op structureel niveau materialiseert.

Dit verklaart ook waarom de val van het subject voor het object *a* als blik klinisch niet op te merken valt: de leegte van het object blijft onopgemerkt in het geval van de blik. Het verdwijnen van het subject is dermate onopgemerkt dat het, aldus Lacan, blijft “in de onwetendheid van wat ligt voorbij de verschijning.” Voorbij de verschijning bevindt zich precies de leegte in de vorm van een klein puntje waarin het object blik wordt samengevat. Lacans conclusie is dan ook dat de val van het subject voor dat object “gereduceerd wordt tot nul”. En dat is echt iets dat eigen is aan het object “blik”.

Hierdoor kan de scopische pulsie, eens gevat in de netten van het fantasma, des te makkelijker worden ingezet in dienst van de *voyure* als imaginair tegengif voor de castratie.

Het is niet toevallig dat het jongetje waarover we net spraken er in de eerste plaats voor koos om onder de rokken van zijn moeder te gaan kijken, eens hem de moederlijke castratie werd meegedeeld. Hij schakelde de *voyure* in. Om zich te verblinden, gaf hij toe aan wat Lacan noemt “dat *zien* waaraan ik oorspronkelijk onderworpen ben”. Dat staat op bladzijde 69 van Seminarie XI.

Er is inderdaad niets dat meer verblindt dan “dat *zien*” dat zich met de gebruikelijke tirannie eigen aan het libidineuze lichaam opdringt. Op bladzijde 293 van Seminarie X *L'angoisse*, zegt Lacan al: “het zicht heeft geen door staar vertroebelde lens nodig om blind te zijn – blind, op zijn minst voor de castratie, die altijd vermeden wordt op het niveau van het verlangen wanneer dat geprojecteerd wordt in een beeld”.

Ik geef toe dat dit een lange en compacte zin is die ik maar moeilijk kon begrijpen. Samengevat zegt hij: het verlangen dat “in een beeld wordt geprojecteerd” staat het subject toe blind te blijven voor de castratie.

Dit is hoe de blik, hoe leeg hij ook moge zijn op structureel niveau, klinisch belichaamd zal worden met een ongeëvenaarde imaginaire consistentie die het subject blind maakt voor de castratie.

Bijvoorbeeld, welke consistentie heeft de blik aangenomen voor het jongetje dat op verkenning ging onder de rokken van zijn moeder? Het was een zwarte vlek die het opmerkte in de duisternis van de plooien van haar rok. Hij zag geen “gat” (zoals zijn moeder had aangekondigd), hij zag een zwarte vlek. Aan dat moment hield hij trouwens een “schrik voor het donker” over, wat een banale en voorbijgaande fobie is bij jonge kinderen.

VIII) Imaginaire materialisaties van de blik

De imaginaire materialisatie van het object blik is niet nieuw bij Lacan. In Seminarie X gaf hij enkele voorbeelden van de belichaming van dat object. Bijvoorbeeld op bladzijde 293, waar hij zegt dat het “het oogwit van een blinde” kan zijn, of, bij een vrouw “het schoonheidsvlekje dat me aankijkt”. Of nog “het bewegingloze oog van het wezen uit de zee” dat de vissers op het droge halen aan het strand van Rimini, op het einde van de film *La Dolce Vita* van Fellini.

En velen onder u herinneren zich ook de grappige jeugdanekdote van Lacan, tijdens een vakantie in Bretagne, waarover hij het heeft in Seminarie XI op bladzijde 88 en 89. De anekdote is bekend. Tijdens een boottochtje met vissers die hun netten gingen ophalen, bemerkt hij een sardienendoosje dat op het water drijft en glinstert in de zon. Zijn vriend Petitjean, een visser, zegt hem: “*Zie je dat blikje? Wel, dat blikje ziet jou niet.*”

Iedereen op de boot lachte hartelijk om die grap, die een beetje de spot dreef met de jongeman! Iedereen, behalve hijzelf, de Parijse intellectueel van twintig jaar die zich niet echt op zijn plaats voelde tussen die ruige zeelui. Tenminste, dat is hoe hij het vertelt.

Maar hij heeft er een les uit geleerd. Hij zal dat idee veralgemenen in Seminarie XI: daar waar de blik gematerialiseerd en gelokaliseerd is, wel, daar ziet het niet!

Dankzij de lichtschildering die niet in staat is om te zien, schildert er zich iets af achter in het oog van de jonge Lacan, op zijn netvlies. Iets dat voorbij het landschap ligt dat te zien is, voorbij een landschap dat men zou kunnen schilderen of fotograferen. Niettemin heeft dat “iets” dat niet spiegelbaar is het oog van Lacan zo sterk beïnvloed, dat het hem ertoe bracht te zeggen dat er voorbij het zichtbare en blinde licht – het sardienendoosje dat schittert in de zon– iets anders is, iets dat onzichtbaar is, iets dat hém, Lacan, aankijkt.

Dat iets bevindt zich voorbij de lichtvlek zelf. Het bevindt zich op een plek die is “weggelaten uit het zichtbare”, zegt Lacan. Het is precies die onnoembare plaats die hij “het punt van de blik” noemt.

In wezen is de lichtvlek die op het water drijft slechts het zichtbare scherm dat zich bevindt tussen het oog van de jonge toeschouwer (Lacan) en het onzichtbare “punt van de blik”, een punt dat zich achter het scherm bevindt, achter de muur van het zichtbare om het met de woorden van Merleau-Ponty te zeggen.

En het is daarom dat de vlek, of ze nu zwart, gekleurd of schitterend is, het subject fascineert maar het ook gevangen zet, als een valstrik voor de blik.

Op pagina 166 van Seminarie XI stelt Lacan een interessante vraag over deze fascinatie: “wat probeert het subject eigenlijk te zien?” En hij antwoordt: “wat het probeert te zien, laat dat duidelijk zijn, is het object als afwezigheid.” Het subject blijft vasthouden aan deze zoektocht omdat achter het zichtbare object waarop het zich richt, achter het schitterende sardienendoosje, zich een ongrijpbaar object bevindt dat de oorzaak van zijn verlangen is. Maar laten we wel wezen: de manier waarop het subject te werk gaat is eigenlijk een valstrik die ertoe dient deze afwezigheid voortdurend te ontkennen. We kunnen niet zien wat onzichtbaar is, vandaar de eeuwige herhaling.

Zo kan Lacan bijvoorbeeld zeggen, op bladzijde 293 van Seminarie X, over het schoonheidsvlekje op de wang van de dame, dat dat vlekje hem bekijkt, omdat “het punt waarop het verlangen gericht is” [*la pointe du désir*] er werkelijk aan vastzit. Daarom “dat het me paradoxaal genoeg, en soms terecht, meer aantrekt dan de blik van mijn partner”. Het schoonheidsvlekje trekt me meer aan dan de mooie ogen van

mijn partner, jammer voor haar. Waar Sartre de blik in de ogen van de dame zou geplaatst hebben, situeert Lacan hem achter haar moedervlek ...

Zoals we kunnen vaststellen is de scopische pulsie betrokken bij de verhouding van verlangen van het subject tot de ander, tot de partner.

Dit alles functioneert inderdaad als een valstrik voor de blik, omdat volgens Lacan het subject meestal de reden waarom hij visueel tot iets wordt aangetrokken niet kent. En dat toont duidelijk de diepgaande onwetendheid over wat het verlangen veroorzaakt, vooral bij de man, en in bijzonder op het scopische niveau.

Maar hoe zou het anders kunnen, aangezien de ware inzet van zijn aantrekking “niet in het beeld te vatten is”, aldus Lacan? Dat verklaart ook, zegt hij, waarom “het oog van de voyeur verschijnt voor wat het is, onvermogen”. Dat vinden we op pagina 294 van Seminarie X.

Als capitonneringspunt vat ik de complexe libidineuze dynamiek als volgt samen. Het object blik, als pulsionele oorzaak van het verlangen, is louter afwezigheid. Deze afwezigheid benadrukt de castratie van het subject. Daarom zal het subject voortdurend proberen om dat effect van castratie te ontkennen door zijn verlangen en vooral zijn oorzaak te projecteren in een beeld dat zeer aanwezig en zichtbaar is. Vandaar bijvoorbeeld de fascinatie die uitgaat van het schoonheidsvlekje van de dame, die het subject om de tuin leidt over de werkelijke reële oorzaak van zijn verlangen – namelijk: de onzichtbare leegte die zich achter de moedervlek bevindt.

IX) Extractie van de blik in de kuur

Daarom rijst de vraag die ik aan het begin van mijn lezing aankondigde: hoe kan in de loop van een analytische kuur dit object worden geëxtraheerd uit het veld van de Ander, met andere woorden uit het fantasma? Twee momenten zijn cruciaal: de installatie van dit object in de overdracht, en vervolgens de demontage of ontmanteling ervan.

Het eerste moment is wanneer de analyticus er in de kuur in slaagt om zich tot *semblant* van het object te maken. Het pulsionele object in het hart van de neurose is immers niet representeerbaar door de betekenaarsketen. De analyticus zal het

aanwezig moeten stellen door het te installeren in de overdracht. Dit manoeuvre, dat voor de rekening van de analyticus is, is meestal contingent van aard.

Ik zal dat illustreren aan de hand van een fragment uit mijn eigen kuur, het tweede van de drie vignetten die ik had aangekondigd. Ik was nog niet lang in analyse, nadat ik had verteld over de oorvijg die mijn moeder me gaf in mijn kindertijd, toen ik me op een openbare bijeenkomst bevond, een soort conferentie met collega's. Mijn analyticus is daar en zit recht tegenover mij, een paar meter verderop. Achter zijn dikke brillenglazen lijkt zijn blik mijn richting uit te gaan, maar zijn aangezicht blijft onbewogen en hij geeft geen enkel teken van begroeting of herkenning. Hoezo word ik niet gezien? Ik had de indruk dat ik van transparant glas was.

Ik schreef dit toe aan een act van mijn analyticus. Onmiddellijk trad er verdeeldheid op: ik wist niet of hij me had gezien zonder me aan te kijken, of dat hij me had bekeken zonder me te zien. Dat was bij het begin van de kuur, en op die manier is de "schize" tussen het oog en de blik tot stand gekomen.

Als gevolg hiervan sloop de blik in verschillende symptomatische verschijnselen, zoals een tik van het oog die ooit mijn kindertijd had getekend. De blik drong ook door in talrijke dromen en fantasma's. Ik zal hier niet verder op ingaan, want zoals ik al zei is het niet mijn bedoeling om verslag uit te brengen van mijn kuur.

Als afsluiting stel ik voor om het volgende sleutelmoment met betrekking tot de blik te onderzoeken: een poging tot demontage of ontmanteling. De scène speelt zich af na vele jaren analyse.

Er was een detail dat me al een tijdje intrigeerde. In de wachtkamer van mijn analyticus was er een grote wandspiegel die mijn aandacht bleef trekken; niet zozeer om er mezelf in te bekijken maar wel om er doorheen te kijken. Het was sterker dan mezelf. Ik wist wel dat het een gewone spiegel was, maar desondanks bleef ik geobsedeerd door een irrationele gedachte: misschien was het een doorkijkspiegel, waarachter de analyticus zijn analysanten kon observeren zonder zelf gezien te worden. Ik wist wel dat ik niet paranoïde was, en ik bekritiseerde mezelf voor die absurde gedachte. Maar is de kuur niet een "geleide paranoia", zoals Lacan al zei? Hij zei ook: "Iedereen is gek", en ik was geen uitzondering op die regel...

Het was grappig! Dat is waar de overdracht toe kan leiden, eens het object oorzaak bij de analyticus geplaatst is die er zich tot de semblant van heeft gemaakt: een blik

die verborgen zit achter een doorkijkspiegel ... Ik zal dan pogen om dat object te extraheren via de *acting out*. Op een dag zat ik alleen in de wachtkamer en besloot ik om de spiegel van de muur te halen. Een vreemde poging om het scopische object te onthullen.

Uiteraard zat er achter de spiegel niets anders dan de muur. Ik was opgelucht en teleurgesteld tegelijk. Opgelucht omdat ik een einde kon maken aan dat tijdelijke “delier”, en teleurgesteld omdat ik het onzichtbare object oorzaak niet gevonden had achter de opake barrière van die muur ...

Eigenlijk was de voyeur niet de analyticus achter zijn spiegel, zoals ik gedacht had. In mijn fantasma ging het erom erin te slagen om te zien hoe ik gezien word, een optische strategie om zich de blik weer toe te eigenen. Helaas, zoals ik al zei, wordt het verloren object nooit teruggevonden! Die *acting out* had niets anders tot doel dan mijn fantasmatische veronderstelling te bevestigen dat het object blik als oorzaak weldegelijk bij de Ander was ondergebracht. Dat was een mislukking.

Het bevestigde ook een uitspraak van Lacan die ik veel later las, wanneer hij zegt op pagina 95 van Seminarie XI, dat “voorbij de verschijning er geen ding op zich is, want er is de blik”. De spiegel en de muur waren lokmiddelen die het zicht verhinderden op een object *a* dat slechts een tekort is, een onzichtbare lege plaats. Na deze *acting out* moest ik me bij de feiten neerleggen: de blik als oorzaak is geen “ding op zich”. Hij had geen andere consistentie dan diegene die ik me had voorgesteld in het veld van de Ander, of het nu achter de brillenglazen van de analyticus was of achter zijn spiegel. Plots stond ik met mijn rug tegen de muur van mijn onvermogen als voyeur, eens te meer geconfronteerd met het “constitutieve tekort van de castratieangst”. Het was tot deze confrontatie dat de ambachtelijke ontmanteling van de spiegel me had geleid.

Dat had effecten. Bijvoorbeeld, ik begreep waarom ik me vroeger al dan niet met schroom te kijk zette: het ging om een overvloedig “bekeken worden” waartoe ik me voortdurend reduceerde, om de verontrustende effecten ervan voor te zijn. Ik putte mezelf uit in het voortdurend “te zien geven”, omdat het erom ging wat Lacan “de honger van het oog” noemt te bevredigen (Seminarie XI, pagina 105), wat een vorm van pulsionele vraatzucht van het Boven-Ik is. Na de scène met de spiegel stopte dat gedrag.

Een andere verandering heeft deze *acting out* bekrachtigd: de scopische pulsie begon een andere lotsbestemming te krijgen, met name de weg van de sublimatie. In die tijd nam ik het fotolabo over in het psychiatrisch ziekenhuis waar ik stageliep, en ik begon te fotograferen. In plaats van me te tonen, bezocht ik tentoonstellingen in kunstgalerijen. In “De paradigma’s van het genot”, (meer bepaald het vierde paradigma), stelt Jacques-Alain Miller dat de scopische pulsie door haar band met de esthetiek het voorbeeld bij uitstek is van de mogelijkheid om het genot te civiliseren.

De demontage van de spiegel was het begin van een lang proces dat me ertoe bracht om afstand te nemen van de neurotische strategie om *de visu* te willen verifiëren dat de blik weldegelijk bij de analyticus was ondergebracht, om mijn oorspronkelijke veronderstelling te bevestigen dat het object oorzaak altijd gelokaliseerd is in het veld van de Ander.

Natuurlijk was dat moment in de kuur geen einde op zich. Afstand doen van zo’n veronderstelling is één ding, overgaan tot verwijdering van het object blik is nog iets anders. Er zouden nog meerder analytische rondjes nodig zijn om daartoe te komen.

Veel later beantwoordde het einde van de analyse aan verschillende contingente elementen die ik hier niet zal hernemen. Toch was de blik niet afwezig in deze conclusie, in de vorm van een korte droom.

In het droomscenario hangt er geen intercomcamera meer bij de voordeur van de analyticus – er is een gat. Tijdens de volgende sessie (nog steeds in de droom) besef ik dat de analyticus afwezig is in de kamer. Er is niemand meer om naar me te luisteren, niemand meer om te bekijken. Ik besluit te vertrekken. Daar stopt de droom. Deze droom en vele andere coördinaten die nog doorslaggegender waren, gaven me het signaal om te vertrekken. Maar dat is een ander verhaal ...

Dit is wat ik vandaag wilde vertellen over het onderwijs van Lacan met betrekking tot de complexe kwestie van de blik. Ik zal het voorlopig daarbij laten.

Dank u.

Vertaling: Christel Van den Eeden